

สตรีกับสังคมสงฆ์: ศึกษาแนวทางการมีส่วนร่วม
ของสตรีต่อการพัฒนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*
Women and Sangha: A Study of Ways for
Women's Participation in the Development of
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

^{1*}ลิตา จุลวานิช และ ขันทอง วัฒนประดิษฐ์

^{1*}Sita Chulvanich and Khanthong Wattanapradit

สาขาวิชาสันติศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Peace Studies Program, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

^{1*}Corresponding Author. Email: pookclassic9698@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาการพัฒนาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแบบลงภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 4 กลุ่ม จำนวน 21 รูป/ท่าน

ผลการวิจัยพบว่า 1) สตรีมีบทบาทสำคัญต่อการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นการสละแรงกาย แรงใจ และทุนทรัพย์ สตรีในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายท่านที่โดดเด่นที่สตรีชาวพุทธในปัจจุบันควรถือเป็นแบบอย่าง เช่น พระมหาปชาบดีโคตมี นางวิสาขามหาอุบาสิกา และพระภิกษุจาราเถรี เป็นต้น 2) การพัฒนาคือการดึงการมีส่วนร่วมจากทั้งบรรพชิต คฤหัสถ์บุรุษและสตรี โดยให้สิทธิเท่าเทียมกัน มาร่วมกันวางแผนพัฒนา และร่วมรับผิดชอบดำเนินกิจกรรม การบริหารงานของมหาวิทยาลัยสงฆ์ถึงแม้จะมีผู้บริหารระดับสูงเป็นบรรพชิต แต่ก็มีสตรีเข้าร่วมดำเนินงานในทุกภาค

ส่วน มีการแบ่งส่วนงาน มุ่งพัฒนาตามพันธกิจ 5 ด้าน คือการผลิตบัณฑิต การวิจัยและพัฒนา บริการวิชาการ การแก้สังคม ทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม และบริหารจัดการตามหลักธรรมาภิบาล 3) จากการศึกษาพบว่า สตรีเข้ามามีส่วนร่วมที่แตกต่างกันเป็นไปตามพันธกิจของมหาวิทยาลัย และด้วยศักยภาพของสตรีสามารถร่วมวางแผน ร่วมตัดสินใจได้ โดยจุดแข็งของสตรีคือการสร้างความแตกต่าง การนำประสบการณ์ภายนอกมาประยุกต์ใช้ ความละเอียด และความยืดหยุ่นในการหาแหล่งทุน

คำสำคัญ: สตรีกับสังคมสงฆ์; การมีส่วนร่วมของสตรี; การพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Abstract

This thesis is of 3 objectives: 1) to study ways for women's participation in the development of Buddhism, 2) to study the development of Mahachulalongkornrajavidyalaya University, and 3) to present ways for women's participation in the development of Mahachulalongkornrajavidyalaya University; it is a qualitative research of in-depth interviews with key informant interviewees divided into 4 groups of 21 people.

The studies indicated the followings:

1) Women play the important role of maintaining Buddhism; they came in to participate in all Buddhist activities like donating personal resources or devoting their bodies and minds. In Buddhism, there are a lot of outstanding women such as Maha Pajapati Gotami, Visakha Mahaupāsikā, and Patacaratheri who had the role of participation in promoting and developing Buddhism that Buddhist women at present should follow.

2) The development is the drawing of participation from Sangha, laymen and lay women by giving them equal right to participate in planning for the development and taking part of responsibilities in all proceeding activities. Even though the top management of Buddhist University is Sangha, there's still women helping in all sections. There are 5 missions to aim for the development, consisting of producing its graduates for qualities, conducting research and development, serving academic knowledge to the society, nourishing arts and culture and managing good governance.

3) From the study, it is found that women participate in different ways according to the 5 missions of the University; and with the talents and potentials of women, they can help brainstorming, and making decision. Women's strengths are making the different, applying experience to the Buddhist University, circumspection and ability for fundraising.

Keywords: Women and Sangha; Women's participation; the development of Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทนำ

พระพุทธศาสนาเผยแผ่จากอินเดียมายังดินแดนสุวรรณภูมิในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งในขณะนั้นประเทศไทยรวมอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมินี้ด้วย แม้ว่าปัจจุบันพระพุทธศาสนาในอินเดียจะเสื่อมสลายไปแล้วในประเทศไทยพระพุทธศาสนายังคงเจริญรุ่งเรือง จะเห็นได้จาก ประเทศไทยเรามีชาวพุทธอาศัยอยู่มากที่สุดในโลก (Khvamdee Khondee Dhamdee, 2016) คนไทยกว่าร้อยละ 95 นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาถึง โพร่ฟ้าประชาชนต่างก็นับถือพระพุทธศาสนา และที่สำคัญประเทศไทยเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาโลก เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยสงฆ์ถึง 2 แห่งด้วยกันคือ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธองค์ทรงมอบหมายให้เป็นหน้าที่ของพุทธบริษัททั้ง 4 อันได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญแก่ทั้งบรรพชิต และ คฤหัสถ์ และไม่เลือกว่าเป็นบุรุษเพศ หรือสตรีเพศ ทรงให้สิทธิเท่าเทียมกันเพราะสตรีก็สามารถมีส่วนร่วมในการทำนุบำรุง สืบทอดพระพุทธศาสนาได้เฉกเช่นบุรุษ ดังจะเห็นได้จากทรงให้สตรีสามารถบวชเป็นภิกษุณีสงฆ์ได้ ในสมัยพุทธกาลมีสตรีที่บวชเป็นภิกษุณี และได้รับการยกย่องว่ามีความเป็นเลิศในพระพุทธศาสนาจำนวน 13 รูป นอกเหนือจากภิกษุณี ก็มีอุบาสิกาที่มีบทบาทในการให้การอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4 แก่พระพุทธองค์และเหล่าภิกษุ มีการทำงานร่วมกันในลักษณะต่างๆ ทั้งในแง่ของการทำนุบำรุง การให้การอุปถัมภ์ ตลอดจนการเผยแผ่ศาสนา และมีความถึงพร้อมบรรลุลุทธิธรรมได้ไม่ต่างจากภิกษุณีจนได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ให้เป็นเอตทัคคะอีกจำนวน 10 คน (Wannapok, 2012)

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าในสมัยพุทธกาล สตรีมีส่วนสนับสนุนการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการเผยแผ่คำสอน หรือการให้การอุปถัมภ์ อย่างไรก็ตามในยุคสมัยที่เปลี่ยนไปแม้จะไม่มีภิกษุณีตามพุทธบัญญัติเถรวาทแต่ก็ยังมีอุบาสิกาที่เข้ามามีส่วนร่วม มีบทบาทในงานศาสนา นอกเหนือจากบริบทของการเป็นนักบวช สตรีเข้ามามีส่วนร่วมในองค์กรพระพุทธศาสนาที่ไม่ใช่แค่วัด สตรีที่สร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่พระพุทธศาสนาที่เรารู้จักกันดีก็คือสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของภาษาบาลี มีพระราชประสงค์ให้ภิกษุ สามเณร อ่าน เขียนภาษาบาลีได้เพื่อไว้ใช้ศึกษาพระไตรปิฎก จึงมีพระราชดำริให้ปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนพระปริยัติธรรม นอกจากนั้นยังทรงรับเป็นองค์ประธานอุปถัมภ์โครงการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ถือได้ว่าพระองค์ทรงเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา นอกเหนือจากเจ้านายฝ่ายหญิงที่ทรงเป็นตัวอย่างที่ดีที่สตรีในพระพุทธศาสนาพึงปฏิบัติตามแล้วก็ยังมีสตรีไทยอีกหลายท่านอย่างเช่น ดร.แม่ชีจันสณี เสถียรสุด ผู้ก่อตั้งเสถียรธรรมสถาน (Phra Biteekataksakorn Anāmāyo, 2015) ให้เป็นสถานปฏิบัติธรรมสำหรับพุทธศาสนิกชน เป็นศูนย์การเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา และยังก่อตั้งสวีกาสิกขาลัยสำหรับคฤหัสถ์ทั้งชาย-หญิงให้ได้มีโอกาสศึกษาพระพุทธศาสนา

ในปัจจุบันยังมีสตรีอีกจำนวนมากที่เลื่อมใส ศรัทธาในพระพุทธศาสนาแต่ก็ไม่ได้บวชเป็นภิกษุณี หรือเป็นแม่ชี หรือแม้กระทั่งนุ่งขาวห่มขาว เข้าวัดถือศีล 8 แต่สตรีเหล่านี้เลือกที่จะรับใช้งานศาสนาด้านอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็น การออกโรงทาน ทำความสะอาดศาสนสถาน หรือบริจาคปัจจัย ทำนุบำรุงด้านศาสนา เพราะสตรีเหล่านี้ยังต้องทำหน้าที่ทางโลก ไม่ว่าจะเป็นหน้าที่ภรรยา หน้าที่แม่ หน้าที่ในการหารายได้ และที่สำคัญยังมีสตรีอีกกลุ่มหนึ่งที่รับใช้งานด้านศาสนาโดยการเข้ามาทำงานในมหาวิทยาลัยสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของอาจารย์ที่มาให้การสนับสนุนด้านปัญญา หรือจะเข้ามาเป็นเจ้าหน้าที่เพื่อสนับสนุนงานของภิกษุสงฆ์ สตรีที่เข้ามาทำงานในมหาวิทยาลัยสงฆ์นี้ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานด้านอื่นๆ มาแล้ว และนำความรู้จากประสบการณ์มาประยุกต์ใช้ ซึ่งยังเป็นการตอกย้ำว่าสตรียังคงเป็นหนึ่งในพุทธบริษัท 4 ที่สำคัญที่จะช่วยขับเคลื่อนองค์กรพระพุทธศาสนาอย่างมหาวิทยาลัยสงฆ์ได้ ในปัจจุบันเรามีผู้นำทางศาสนา ทางจิตวิญญาณที่เป็นสตรีในมิติของนักบวช ฉะนั้นการที่จะมีสตรีในมิติของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่มีศักยภาพมาช่วยงานศาสนาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ก็คงไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะเมื่อเทียบกับในสมัยพุทธกาล พระนางปชาบดีอุปัชฌายเป็นภิกษุณี แต่นางวิสาขา มหาอุบาสิกาไม่ได้ออกบวชแต่มีความถึงพร้อมและบรรลุนิพพานได้เหมือนกัน

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ถือเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ที่ใหญ่ที่สุดในโลกได้รับการยอมรับสถานะภาพว่าเป็นมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2540 มีการรับรองวิทยฐานะว่าเป็นองค์กรหนึ่งที่ค้ำชูพระพุทธศาสนา มีการเรียน การสอนทั้งปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ และเปิดโอกาสให้คฤหัสถ์ทั้งบุรุษและสตรีได้เข้ารับการศึกษ และทำงานร่วมกับบรรพชิต มีสตรีที่มีศักยภาพได้รับการยอมรับให้มีบทบาทสำคัญในมหาวิทยาลัยสงฆ์ในระดับบริหาร เช่นผู้อำนวยการสถาบันภาษา ผู้อำนวยการส่วนสนับสนุนวิชาการของวิทยาเขตนครศรีธรรมราช และ ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม ผู้อำนวยการโครงการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต จะเห็นได้ว่าการที่มีสตรีเข้ามามีบทบาทในสังคมสงฆ์ แสดงว่าสตรีมีศักยภาพจนได้รับการยอมรับให้เป็นส่วนหนึ่งในการขับเคลื่อนส่งเสริมกิจการงานของมหาวิทยาลัยตามแผนพัฒนาที่ยืดหลักการมีส่วนร่วมเป็นสำคัญ เพื่อขับเคลื่อนมหาวิทยาลัยไปสู่ “มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาระดับโลก” (World Class Buddhist University, WCBU)

ความร่วมมือของสตรีจึงถือเป็นหน้าที่ในการช่วยส่งเสริม ค้ำชูมหาวิทยาลัยสงฆ์เพื่อเป็นการสืบทอดพระศาสนา ดังคำกล่าวของศาสตราจารย์พิเศษ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (Phra Brahmagunabhorn, 2011) ที่ว่าพระพุทธศาสนาจะสูญสิ้นถ้าศาสนาไว้กับพระอย่างเดียว (ขรวาสทอตุระ) พระพุทธเจ้าตรัสว่า “พระศาสนานั้นอยู่ด้วยบริษัททั้ง 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ไม่ใช่บริษัทใดบริษัทหนึ่งแต่จะต้องช่วยกัน” แต่การทำงานร่วมกันนั้นต้องไม่เป็นที่ติฉินนินทาของสังคม ท่ามกลางวิกฤตศรัทธาพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ที่ประชาชนส่วนใหญ่มีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนต่อพระสงฆ์ ต่อวัด ต่อกิจกรรมทางศาสนา หรือแม้แต่เรื่องความเหมาะสมในการอยู่ร่วมกันของสตรีต่อพระสงฆ์

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่าสตรีไทยเข้าใกล้ศาสนามากกว่าบุรุษ และสตรียึดมั่นในเรื่องศีลธรรม ชอบทำบุญ เข้าวัดฟังธรรม ถ้าสตรีได้มีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อสังคมโดยรวม สตรีสามารถสร้างความหลากหลายในการพัฒนา เนื่องจากสตรีมีมุมมองที่ละเอียดอ่อนกว่า ส่วนบุรุษจะมีมุมมองในภาพกว้าง ถ้าทำงานร่วมกันก็จะเกิดความสมดุล ผลงานด้านศาสนาของสตรีที่ประจักษ์ให้เห็นเป็นรูปธรรมก็จะเกิดในมิติของนักบวชคือแม่ชีที่มีการเผยแพร่ธรรม แต่ผลงานด้านการส่งเสริมศาสนาของฆราวาสยังไม่มีปรากฏเด่นชัดนอกจากเรื่องของการทำบุญ บริจาคทาน เข้าวัด ฟังธรรมทั่วไป ดังนั้นจึงควรศึกษาอีกมิติของสตรีที่ทำงานด้านศาสนาร่วมกับพระสงฆ์ในองค์กรพระพุทธศาสนาที่ไม่ใช่แค่วัดเพื่อเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ แม้ว่าในมุมมองของสังคมอาจมองว่าสตรีเข้ามามีผลต่อพฤติกรรม ต่อความบริสุทธิ์ของศีลในพระสงฆ์ ดังนั้นเราควรจะศึกษาว่าหาแนวทางว่าจะทำอย่างไรที่จะส่งเสริมให้สตรีกับพระสงฆ์ทำงานร่วมกันได้ตามแนวคิดดั้งเดิมที่พระพุทธเจ้าวางไว้ให้สตรีทำงานด้วยกันกับพระเป็นสังคมพุทธบริษัท 4 ที่เรานำเอาศีล สมาธิ ปัญญา มาใช้เพื่อเป็นแนวทางการป้องกันปัญหาและเรียนรู้สังคมที่เปลี่ยนแปลง

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาหาแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีในการทำงานร่วมกับบรรพชิตที่เหมาะสม ทั้งนี้ก็เพื่อให้สตรีสามารถนำประสบการณ์ภายนอกสังคมสงฆ์มาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยตามความเปลี่ยนแปลงของสังคม ซึ่งการที่ได้พลังสนับสนุนจากสตรีจะทำให้เกิดความแตกต่างหลากหลายทางความคิด และความแตกต่าง ความหลากหลายนั้น ก็คือการอยู่รอดและนำไปสู่การพัฒนา

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาการพัฒนาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
3. เพื่อนำเสนอแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาลัย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบลงภาคสนาม โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังนี้

1. การศึกษาในเชิงเอกสาร (Documentary Study) ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้องจากหนังสือ ตำรา เอกสารที่เกี่ยวข้องและจากเว็บไซต์ เอกสารที่แสดงให้เห็นถึงความร่วมมือของสตรีในการสืบทอดและพัฒนาพระพุทธศาสนา

2. การศึกษาในภาคสนาม (Field Study) เพื่อทราบถึงแนวคิด หลักการ ความเป็นมา กระบวนการมีส่วนร่วมของสตรี ข้อจำกัดในการร่วมงานกับบรรพชิต โดยมีขั้นตอนการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

(1) ทำการศึกษาและคัดเลือกองค์กร โดยการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ตามความสำคัญของเรื่อง คือ เป็นองค์กรที่มีบทบาทและความสัมพันธ์เกี่ยวกับการพัฒนาของพระพุทธศาสนา

(2) ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ส่วนกลาง)

(3) ดำเนินการศึกษาวិเคราะห์แนวคิด รูปแบบ การจัดการ และแนวทางการพัฒนาการประยุกต์ใช้ องค์ความรู้ และกระบวนการบริหารจัดการเกี่ยวกับ แนวคิดการมีส่วนร่วม การพัฒนาของพระพุทธศาสนา การมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา ในลักษณะของการวิเคราะห์เชิงลึก โดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องในการดำเนินการศึกษาวิจัย

(4) สรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้ทั้งจากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนาม โดยนำมา วิเคราะห์ตามประเด็นที่สำคัญ คือแนวคิด หลักการ ความเป็นมา รูปแบบ กระบวนการ การมีส่วนร่วมของ สตรีต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา และการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ- ราชวิทยาลัย ทั้งนี้ เน้นการนำผลการศึกษาวิจัยมาเผยแพร่ให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและผู้ที่เกี่ยวข้องได้รับทราบ

(5) นำเสนอรูปแบบและแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

(6) สรุปผลการศึกษาวิจัย และข้อเสนอแนะ

3. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant)

การวิจัยเป็นการศึกษาวิจัยในเชิงลึกมุ่งเน้นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) โดย การคัดเลือกแบบเจาะจง (purposive sampling) รวมทั้งหมด 21 รูป/คน โดยใช้การเลือกจากกลุ่มเป้าหมาย ที่มีคุณสมบัติดังนี้

(1) กลุ่มผู้บริหารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

(2) กลุ่มสตรีที่เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ส่วนกลาง)

(3) กลุ่มสตรีที่เป็นเจ้าหน้าที่หรือมีส่วนร่วมในการส่งเสริมกิจการพระพุทธศาสนาหรือพัฒนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

(4) ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีส่วนในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นประเทศต้นกำเนิด

4. เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

การดำเนินการตามโครงการวิจัยดังกล่าว เน้นการศึกษาวิเคราะห์ทั้งการเก็บรวบรวมข้อมูลจาก เอกสาร งานวิจัย รายงานการประชุมที่เกี่ยวข้อง โดยดำเนินการและใช้เครื่องมือที่สำคัญ ได้แก่ การ สัมภาษณ์ ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interviews) สำหรับหาประเด็นโดยพัฒนาเป็นแบบ

สัมภาษณ์ที่พัฒนาจากเอกสาร รายงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อค้นหาแนวคิด หลักการ ความเป็นมา กระบวนการ สร้างแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้การศึกษาเชิงเอกสารและการศึกษาภาคสนามเป็นหลัก ดังนั้นเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ แนวทางในการสัมภาษณ์ ซึ่งผู้วิจัยพัฒนาขึ้นด้วยตนเอง ตามกรอบที่ได้รับจากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีขั้นตอนของการสร้างและตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือ ดังต่อไปนี้

- (1) ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ได้แนวทางในการกำหนดกรอบการสร้างเครื่องมือ
- (2) กำหนดกรอบในการสร้างเครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูลในภาคสนามโดยยึดกรอบของการสร้างแนวทางการสัมภาษณ์ ตามคำถามวิจัยที่ต้องการค้นหาคำตอบ
- (3) นำแนวคำถามที่สร้างขึ้นไปปรึกษาที่ปรึกษาโครงการวิจัยและผู้เชี่ยวชาญทางด้านการศึกษา เพื่อตรวจสอบความครอบคลุมของข้อคำถาม ความเหมาะสมของปริมาณคำถาม ความชัดเจนของภาษา แล้วจึงนำไปปรับปรุงแก้ไข
- (4) นำแนวคำถามไปทดลองเก็บรวบรวมข้อมูลกับกลุ่มเป้าหมายของประเทศไทยที่มีคุณสมบัติใกล้เคียงกับกลุ่มเป้าหมายก่อนนำไปใช้จริง
- (5) ดำเนินการปรับปรุงประเด็นของแนวคำถามในการสัมภาษณ์ที่คลุมเครือภายหลังจากการนำไปทดลองใช้

5. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่หลากหลาย เพื่อให้ได้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้

- (1) การลงพื้นที่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ส่วนกลาง)
- (2) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Observations Participant) ซึ่งเป็นการสังเกตพฤติกรรมและการแสดงออกของฝ่ายต่างๆ ที่จะทำควบคู่กับการสัมภาษณ์
- (3) การสัมภาษณ์ ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interviews) ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนามหาวิทยาลัย

6. การนำเสนอผลการศึกษาวิจัย

การนำเสนอข้อมูลจะอยู่ในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ประกอบภาพถ่ายและการพรรณนาความประกอบการบรรยายเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และจุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส อุปสรรคในการมีส่วนร่วมของสตรีและแนวทางการส่งเสริมศักยภาพของสตรีเพื่อนำไปสู่การกำหนดนโยบายการบริหารของมหาวิทยาลัย

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 ผลการวิจัยพบว่า บทบาทของสตรีต่อการมีส่วนร่วมในพระพุทธศาสนาสตรีสามารถที่จะบรรลุธรรมได้ ความแตกต่างระหว่างเพศมิได้เป็นอุปสรรค ผู้หญิงมีศักยภาพในการมีส่วนร่วมแก้ปัญหาที่มีศักยภาพในการพัฒนาตนเอง และสามารถช่วยผู้อื่นให้เกิดการพัฒนาได้ ถ้าร่วมมือร่วมพลังกันหนุนนำจะทำให้เกิดองค์กรต่างๆ ที่มีประโยชน์แก่สังคมโลก ปัจจุบันสตรีมีบทบาทเพิ่มมากขึ้นสำหรับประเทศที่พัฒนาแล้วเนื่องจากผลพวงของเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การเมืองและสังคมที่ต้องได้รับการพัฒนา จึงมีการผสมผสานสตรีเข้าในกระบวนการ บทบาทสตรีในฐานะชาวพุทธ มีบทบาทสำคัญต่อการส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สตรีใส่ใจทำนุบำรุงศาสนามากกว่าบุรุษ แม้ว่าจะมีหลายบทบาทหน้าที่ เช่น ความเป็นลูกภรรยา สะใภ้ มารดา เป็นต้น

สตรีในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายท่านที่โดดเด่น ไม่ว่าจะเป็น พระนางมหาปชาบดีโคตมี ที่มีบทบาทในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เป็นการสนับสนุนด้วยปัจจัย 4 (Tripitaka, 7/313-420/402-444) พระภิกษุจรรยาเถรี ผู้ซึ่งเป็นกำลังในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นำประสบการณ์ชีวิตมาช่วยแก้ปัญหาให้กับสตรีท่านอื่นจนกระทั่งได้รับยกย่องว่า “เป็นครูยิ่งใหญ่” (Tripitaka, 33/500-511/454-455) นางวิสาขามหาอุบาสิกาที่มีบทบาทในการถวายทาน เป็นผู้ที่มีความประพฤติที่ดีงาม และเป็นสตรีที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด รู้จักการเจรจา และรู้ว่ากาลใดควรพูด (Tripitaka, 20/259/32) และพระนางสามาวดี ซึ่งเป็นผู้ที่ถือศีลเป็นประจำ มีการให้อภัยทานด้วยการแผ่เมตตา ให้โอกาสสตรีบริหารได้ฟังธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผล ทำโรงงาน (Indasara, 2006) สตรีที่กล่าวมาเบื้องต้นนี้มีบทบาทการสร้างสันติภาพหรือสันติสุขในฐานะที่เป็นสตรีในทางพระพุทธศาสนา

วัตถุประสงค์ที่ 2 ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ การดึงการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนมาร่วมกันในการวางแผนพัฒนา มีการวางแผนยุทธศาสตร์ซึ่งเป็นภาพใหญ่ เป็นแผนระยะยาวระดับนโยบาย มีการวางแผนยุทธวิธีซึ่งเป็นการวางแผนของผู้บริหารระดับกลาง เพื่อพัฒนาหน่วยงานต่างๆ เป็นการกำหนดกรอบ ทิศทาง นำไปปฏิบัติการ และมีการวางแผนวิธีการปฏิบัติการซึ่งเป็นความรับผิดชอบของหน่วยย่อยที่สุดของการปฏิบัติงานที่มีพื้นที่ดูแลรับผิดชอบที่ประสานงานให้สอดคล้องกับภารกิจและเป้าหมายที่ผู้บริหารระดับสูงสุดขององค์กรกำหนดเอาไว้

ในการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น ได้อาศัยการสนับสนุนส่งเสริมช่วยเหลือจากหลายฝ่าย หนึ่งในนั้นคือ บทบาทของสตรีที่ได้มีส่วนสำคัญอย่างมากต่อการดำเนินกิจกรรมของมหาวิทยาลัย เพราะสตรีมีคุณลักษณะเป็นผู้มีศรัทธา มีศีล มีจริยาวัตรอันดีงาม มีปัญญา มีจิตใจอ่อนโยน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีความอดทน มีความรักเพื่อนมนุษย์ และมีการส่งเสริมคำชูพระพุทธศาสนาด้วยความเสียสละด้วยชีวิต และในทางจิตวิทยาสตรีมีความสามารถมากกว่าผู้ชายหลายด้าน คือ ด้านความจำ ด้านการพูด การติดต่อสื่อสาร ด้านกระบวนการรับรู้ มีความหนักแน่น มีความละเอียดมากกว่าผู้ชายและใน

ทางพระพุทธศาสนายอมรับในศักยภาพของสตรีว่ามีปัญญาเท่าเทียมกับบุรุษ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพึ่งพาอาศัยศักยภาพของสตรี โดยเฉพาะสตรีที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านเข้ามาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกัน

สตรีมีศักยภาพในการมีส่วนร่วมในการพัฒนาด้วยการร่วมทำการศึกษา ค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้น ร่วมสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ ร่วมวางนโยบายหรือแผนงานหรือโครงการ หรือกิจกรรม เพื่อขจัดและแก้ไขปัญหาของมหาวิทยาลัยได้เป็นอย่างมาก แนวทางการมีส่วนร่วม ไม่ว่าจะเป็นการเสียสละทรัพยากรส่วนตัว การเข้าร่วมในกิจกรรม การร่วมตัดสินใจ การดำเนินกิจกรรมร่วมกัน การประเมินผลติดตาม เป็นต้น ด้านการบริหารงานทั่วไป มหาวิทยาลัยได้มีโครงสร้างการบริหารงานของส่วนกลางและวิทยาเขต อำนาจหน้าที่เป็นไปตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2540 (Government Gazette, 2019) มีการแบ่งส่วนงาน มุ่งเน้นพัฒนาหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิตบัณฑิตให้มีคุณภาพ ด้านการวิจัยและพัฒนา ด้านงานบริการวิชาการแก่สังคม ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรม และด้านการบริหารจัดการตามหลักธรรมาภิบาล

วัตถุประสงค์ที่ 3 ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้งอาจารย์สตรี และเจ้าหน้าที่สตรี ได้เข้ามามีส่วนร่วมที่แตกต่างกัน ตั้งแต่การร่วมส่งเสริม ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมแก้ปัญหาหรือร่วมวางแผน

จุดแข็ง ของการเข้ามามีส่วนร่วมของสตรีคือสตรีเข้ามาสร้างความแตกต่าง มาเติมเต็มในส่วนที่บรรพชิตไม่มีความถนัด (Phra Rajapariyatkavī, 2019) สามารถนำความรู้จากประสบการณ์ภายนอกสังคมมาใช้ ความละเอียดรอบคอบมากกว่าบรรพชิต **โอกาส** ที่ดีของการเข้ามามีส่วนร่วมของสตรี คือสตรีมาด้วยแรงศรัทธาเป็นพื้นฐานอยู่แล้วจึงร่วมงานอย่างเต็มกำลัง และสตรีมีความสะดวกคล่องตัวในการหาทุนจากภายนอกมาเพื่อสนับสนุนกิจการของมหาวิทยาลัย และโดยเฉพาะสตรีที่มีชื่อเสียงมีส่วนช่วยในการที่จะทำให้คนไม่ลืมนพระพุทธศาสนา (Permpoon, 2019) **จุดอ่อน** ของการเข้ามามีส่วนร่วมของสตรี คือ เรื่องระบบการตัดสินใจที่อาจจะช้ากว่าบุรุษ (Phra Sudhirattanabundit, 2019) เนื่องจากสตรีมีความละเอียด รอบคอบ พิถีพิถันระหัดก่อนการตัดสินใจ และลักษณะทางการภาพของสตรีที่เป็นจุดเสี่ยงต่อความบกพร่องต่อศีลของบรรพชิต ส่วน**อุปสรรค** ของการเข้ามามีส่วนร่วมของสตรี คือ ข้อจำกัดของพระธรรมวินัย การวางตัวและการสื่อสารในเรื่องของการแต่งกาย ภาษาพูด และกิริยาท่าทาง ความชัดเจนในตำแหน่งหน้าที่ และการขาดอาจารย์ฝ่ายปกครองที่จะว่ากล่าวตักเตือนในสิ่งที่สตรีประพฤติ ปฏิบัติไม่เหมาะสม

แนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนามหาวิทยาลัย จะเป็นไปตามพันธกิจและหน้าที่ของมหาวิทยาลัย 5 ด้าน คือ 1. **ด้านการผลิตบัณฑิต** สตรีได้เข้ามาในฐานะที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะ เป็นวิชาชีพเฉพาะ โดดเด่นด้านมิติอารมณ์ (Phra Rajapariyatkavī, 2019) ส่งเสริมสุนทรียะในการสอนและสร้างบรรยากาศ แห่งการเรียนรู้ ประสบการณ์ตรงจากความเป็นสตรีสามารถสอนนิสิตสตรีได้เข้าใจซึ้งขึ้น มีบทบาทเป็นนักบริหาร บทบาทผู้อุปถัมภ์ทุนการศึกษา ดี ตั้งเจตนามาเพื่อเป็นผู้ให้ และทั้งยังสนับสนุน

อุปถัมภ์ทุนการศึกษา จัดการเรียนการสอน เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง เน้นการสอนฝึกจิตอาสา **2. ด้านการวิจัยและพัฒนา** สตรีเชี่ยวชาญการวิจัยและค้นคว้าเพื่อสร้างองค์ความรู้ควบคู่ไปกับกระบวนการเรียนการสอน เน้นการพัฒนาองค์ความรู้ในพระไตรปิฎก ผลงานการนำเสนอทางวิชาการของสตรีจะทำได้ดีกว่าบรรพชิต (Phra Sudhirattanabundit, 2019) เพราะมีความขยัน อดทน รอบคอบ ละเอียด ทำให้การสอนวิจัยของมหาวิทยาลัยสงฆ์มีความเจริญก้าวหน้า **3. ด้านการส่งเสริมพระพุทธศาสนาและบริการวิชาการแก่สังคม** สตรีมีการปรับปรุงกิจกรรมต่างๆ ให้เอื้อต่อการสนับสนุนกิจการคณะสงฆ์ สร้างความรู้ความเข้าใจหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สร้างจิตสำนึกด้านคุณธรรม จริยธรรมแก่ประชาชน นอกจากนี้ยังมีสตรีที่มีส่วนในการอุปถัมภ์การบริจาคที่ดินให้แก่มหาจุฬาฯ โดยคุณหญิงสมปอง วรรณนิศร การก่อสร้าง เช่น ดร.อุไรศรี คะนิงสุขเกษม บริจาคซ่อมศาลาการเปรียญที่วัดมหาจุฬาฯ (Phra Rājvoramedhī, 2019) **4. ด้านการทะนุบำรุงศิลปะและวัฒนธรรม** สตรีสนับสนุนให้มีการนำ ภูมิปัญญาท้องถิ่น สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของนิตินิต คือ “มีศรัทธาอุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนา” ในส่วนของรูปแบบอาคารวัดมหาจุฬาราชูทิศก็สะท้อนการทะนุบำรุงศิลปะและวัฒนธรรม อาคารวิปัสสนาธุระ สมเด็จพระพุฒาจารย์ คุณหญิงสมปอง วรรณนิศร สร้างอาคารวิปัสสนาธุระด้วยหวังเป็นที่ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อการเผยแผ่คำสอนที่เป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย มีการสร้างจิตอาสาวัฒนธรรมชาวพุทธ รักษาอัตลักษณ์ พัฒนา กาย ใจ และความคิด **5. ด้านการบริหารจัดการตามหลักธรรมาภิบาล** คือ มีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทาง หรือนโยบาย การสั่งการ การสนับสนุน ร่วมคิด ร่วมวางแผน การประสานงาน ทำให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พัฒนาไม่หยุดยั้งจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะได้อาศัยศักยภาพความสามารถของสตรีที่ได้เข้ามาบริหารดำเนินการร่วมกับมหาวิทยาลัยในหลายบทบาท เช่น บทบาทผู้อำนวยการ และรองผู้อำนวยการ ในตำแหน่งสาขาที่พระสงฆ์ไม่ถนัด

แนวทางการส่งเสริมสตรี ต้องส่งเสริม ทั้งวิชาการณะ ใช้ความรู้เป็นตัวขับเคลื่อนให้สตรีมีฐานความรู้ให้สูงขึ้น ความประพฤติงดงาม สนับสนุนให้สตรีไปทำกิจกรรมสังคมเพิ่มมากขึ้น สร้างความเท่าเทียมด้านวิชาการ เพิ่มสวัสดิการอาจารย์ (Supasorn, 2019) อำนวยความสะดวกสบายที่พักอาศัย ตั้งกองทุนสำรองเลี้ยงชีพ ความชัดเจนในสถานะ (Techapaibul, 2019)

หลักการ สำหรับการมีส่วนร่วมของสตรีในการทำงานในมหาวิทยาลัย ต้องมีคุณธรรม หรือแนวในการปฏิบัติตัวกับบรรพชิตให้เหมาะสม มีความอ่อนน้อม ให้ความรู้ มีจิตบริการ วางตนให้เหมาะสม คือ มีหลักคารวตา ซื่อสัตย์ วินัย สุจริต จิตอาสา มีหลักสังคหวัตถุ 4 พรหมวิหาร 4 หลักโยนิโสมนสิการ อิทธิบาท 4 มีความเป็นกัลยาณมิตร มีขันติธรรมในการอยู่ร่วมกับผู้คนที่มีความแตกต่างกัน คือ วิถีความเป็นพระ รู้จักใช้ปิยวาจา และสุตถาย สตรีต้องมีศีล 5

อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่าบทบาทของสตรีต่อการมีส่วนร่วมในพระพุทธศาสนาสตรีสามารถที่จะบรรลุธรรมได้ความแตกต่างระหว่างเพศมิได้เป็นอุปสรรค ผู้หญิงมีศักยภาพในการมีส่วนร่วมแก้ปัญหา มีศักยภาพในการพัฒนาตนเอง และสามารถช่วยผู้อื่นให้เกิดการพัฒนาได้ ถ้าร่วมมือร่วมพลังกัน หนุนนำจะทำให้เกิดองค์กรต่างๆ ที่มีประโยชน์แก่สังคมโลก ปัจจุบันสตรีมีบทบาทเพิ่มมากขึ้นสำหรับประเทศที่พัฒนาแล้วเนื่องมาจากผลพวงของเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การเมืองและสังคมที่ต้องได้รับการพัฒนา จึงมีการผสมผสานสตรีเข้าในกระบวนการ บทบาทสตรีในฐานะชาวพุทธ มีบทบาทสำคัญต่อการส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สตรีใส่ใจทำนุบำรุงศาสนามากกว่าบุรุษ

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่าสตรีมีศักยภาพในการมีส่วนร่วมในการพัฒนาด้วยการร่วมทำการศึกษา ค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้น ร่วมสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ ร่วมวางแผนนโยบายหรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรม เพื่อขจัดและแก้ไขปัญหาของมหาวิทยาลัยได้เป็นอย่างดี แนวทางการมีส่วนร่วม ไม่ว่าจะเป็นการเสียสละทรัพยากรส่วนตัว การเข้าร่วมในกิจกรรม การร่วมตัดสินใจ การดำเนินกิจกรรมร่วมกัน การประเมินผลติดตาม เป็นต้น ด้านการบริหารงานทั่วไป มหาวิทยาลัยได้มีโครงสร้างการบริหารงานของส่วนกลางและวิทยาเขต อำนาจหน้าที่เป็นไปตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2540 มีการแบ่งส่วนงาน มุ่งเน้นพัฒนาหลายด้าน

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า แนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บางท่านมีสถานะอาจารย์สตรี เจ้าหน้าที่ และนิสิต ได้เข้ามามีส่วนร่วมที่แตกต่างกัน ตั้งแต่การร่วมสร้าง ร่วมส่งเสริม ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมแก้ปัญหาหรือร่วมวางแผน ในการเข้าร่วมนี้มุ่งพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 4 ด้าน คือ การพัฒนาด้านศีล (ศีลภาวนา) การพัฒนาด้านกาย (กายภาวนา) การพัฒนาด้านจิตใจ (จิตภาวนา) การพัฒนาด้านปัญญา (ปัญญาภาวนา) โดยพัฒนามหาวิทยาลัยตามพันธกิจหลัก 5 ประการ

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ในเชิงนโยบายผู้บริหารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สามารถนำไปใช้ในการกำหนดแนวทางการบริหาร การจัดการมอบหมายงานตามพันธกิจให้สตรีตามความเหมาะสม ตามความต้องการ และตามความสามารถ อีกทั้งยังสามารถนำเสียงสะท้อนจากสตรีไปวางกรอบการสนับสนุน ส่งเสริมพัฒนาศักยภาพ รวมถึงคุณภาพชีวิต และสร้างแรงจูงใจในการทำงานเพื่อเป็นการพัฒนามหาวิทยาลัยและสืบทอดพระพุทธศาสนาต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

จากการทำวิจัยเรื่อง สตรีกับสังคมสงฆ์ : ศึกษาแนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีต่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้วิจัยพบว่า ยังมีประเด็นที่ควรศึกษาเพิ่มเติมเพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการทำงานร่วมกันและส่งเสริมศักยภาพของสตรีเพื่อเป็นการพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงขอเสนอแนะและทำการศึกษาเพิ่มเติมตามโอกาสต่อไป ได้แก่

1. ออกแบบแนวทางการอยู่ร่วมกันระหว่างอุบาสิกา และบรรพชิตที่เหมาะสม ตามจารีตและพระธรรมวินัย
2. ศึกษาวิเคราะห์แนวทางการมีส่วนร่วมของสตรีที่เป็นนิตินิยมในมหาวิทยาลัย
3. ศึกษาแนวโน้มการพัฒนาศักยภาพของสตรีเพื่อให้มีขีดความสามารถในการทำงานในสถาบันอุดมศึกษายุค 4.0
4. สำรวจความพึงพอใจ ทัศนคติของสตรีต่อการทำงานในมหาวิทยาลัยสงฆ์

References

- Government Gazette for Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1997). Retrived January 3, 2019, from <http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2540/A/051/24.PDF>.
- Khwanmdee Khondee Dhamdee. *Top ten countries contain the most of Buddhism in the world*. Retrived March 9, 2016, from <http://rightview0202016.blogspot.com/2016/03/10.html>.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1990). *Tripitaka: Thai version*. Bangkok: MCU Press.
- Phra Biteekataksakorn Anāmāyo. (2015). *Roles of Women Towards Peace Building: A Case Study of Mae Chee Sansanee Sthirasuta*. Thesis Master of Arts. Graduate School: Mahachulalongkorn Univerity.
- Phra Brahmaganabhorn (P.A. Payutto). (2000). *The Buddhist's Discipline*. Bangkok: Pimsuay.
- Phra Dhampitaka (P.A.Payutto). (1999). *Bhudadhamma (Revised and Adjusted edition)*. (8th ed.). Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University press.
- Phra Mahasomboon Vuḍḍhikaro. (2019). Dean of Graduate School. *Interview*. January 9.

Phra Rajapariyatkavī. (2019). Rector. *Interview*. January 15.

Phra Rājvoramedhī. (2019). Vice-Rector for Administration. *Interview*. January 9.

Phra Sudhirattanabundit. (2019). Director of Office of Buddhist Research Institute.
Interview. November 28.

Wannapok S. (2012). *Buddhist Disciples*. Bangkok: Dhamasabha and Banluedham institute.

Indasara W. (2006). *Women in Buddhist era*. Bangkok: Thammada Publishing.